Tarihin Peşinde / The Pursuit of History
ULUSLARARASI TARİH ve SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
INTERNATIONAL PERIODICAL FOR HISTORY AND SOCIAL RESEARCH

Araştırma Makalesi / Research Article
Doi:

"Bir İttihatçı Fedainin Yargı Serüveni: Sapancalı Hakkı Bey ve Yolsuzluk İddiaları"

■ Hasan Ali POLAT *

The Judicial Experience of a Unionist Devotee: Sapancalı Hakkı Bey and the Corruption Allegations

ÖZ

Bu çalışma, Sapancalı Hakkı Bey'in biyografisini ve Cihan Harbi yıllarında Romanya üzerinden yürüttüğü ticari ilişkileri ve Harbiye Nezaretiyle imza ettiği 2.000 vagonluk un tedariki mukavelesini ve bu mukavele çerçevesindeki yolsuzluk ve ihanet iddialarını incelemektedir. Nitekim Hakkı Bey, Yakup Cemil'in münferit sulh meselesinden tutuklanınca ticari ilişkileri çerçevesinde de sorgulanmış, ancak 6 Eylül 1916'da beraat etmiştir. Mütareke Dönemi'nde tekrar gündeme gelen bu mesele 28 Ekim 1919 tarihinde tekrar beraat ile sonuçlanmıştır. Araştırma; arşiv belgeleri, Divan-ı Harb-i Örfî tutanakları ve döneme dair inceleme eserlerine dayanarak Hakkı Bey'in yargı sürecini ortaya koymakta, meseleyi yalnızca harp yıllarına özgü bir yolsuzluk davası olarak değerlendirmekle yetinmemekte, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki iç çekişmeleri de görünür kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sapancalı Hakkı, Ticaret, Yolsuzluk, Divan-ı Harb-i Örfi, İttihat ve Terakki Cemiyeti.

Abstract

This study examines the biography of Sapancalı Hakkı Bey, his commercial relations conducted through Romania during the First World War and the contract he signed with the Ministry of War for the supply of 2,000 wagons of flour as well as the corruption and treason allegations raised within the framework of this contract. Hakkı Bey was arrested in connection with Yakup Cemil's separate peace initiative and he was also interrogated regarding his commercial dealings; however, he was acquitted on 6 September 1916. The matter resurfaced during the Armistice Period but once again concluded with acquittal on 28 October 1919. Based on archival documents, the minutes of the Court-Martial (Divan-ı Harb-i Örfî) as well as contemporary scholarly studies, this research aims to reconstruct the judicial process of Hakkı Bey. It not only situates the case within the context of wartime corruption charges but also sheds light on the internal power struggles within the Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti).

Keywords: Sapancalı Hakkı, Trade, Corruption, Court-Martial (Divan-ı Harb-i Örfi), Committee of Union and Progress.

SORUMLU YAZARLAR/CORRESPONDING AUTHOR

Hasan Ali POLAT
Selçuk Üniversitesi, Konya/Türkiye.
E-posta/E-mail: halipolat@selcuk.edu.tr

Başvuru/Submitted: 25.05.2025
Son Revizyon/Last Revision Received: 03.07.2025
Kabul/Accepted: 10.07.2025

ATIF/CITATION:
Hasan Ali, Polat "Bir İttihatçı Fedainin Yargı Serüveni: Sapancalı Hakkı Bey ve Yolsuzluk İddiaları" Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 34, (2025), 16-30

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: halipolat@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 00000001-6658-932X.

Giriş

Tarih yazımında biyografiler, yalnızca bir şahsın hayat hikâyesini aktarmanın ötesinde dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarını görünür kılan temel kaynaklardır. Şahsın kişisel serüveni üzerinden devlet mekanizmalarının işleyişi, toplumsal dönüşümler ve güç mücadelelerinin daha somut bir biçimde analiz edilmesi mümkündür. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki Cemiyetinin fedai teşkilatının önde gelen isimlerinden biri olan Sapancalı Hakkı Bey'in biyografisi, hem İttihatçı kadroların iç dinamiklerini hem de cemiyet içindeki hizipler arası çatışmaları anlamak açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilânı sürecinden itibaren etkin bir figür olarak öne çıkan Hakkı Bey, Trablusgarp ve Balkan Harplerinde, Bâbıâli Baskını'nda ve sonrasında İttihat ve Terakkinin kritik dönemeçlerinde rol üstlenmiştir. Ancak onun asıl tartışmalı konumu, Cihan Harbi yıllarında Romanya üzerinden yürüttüğü ticari faaliyetler sırasında ortaya atılan yolsuzluk ve ihanet iddialarıyla şekillenmiştir. Hakkında açılan davalar, beraat kararları, sürgünler ve yeniden yargılamalar, hem dönemin siyasî iklimini hem de İttihat ve Terakkinin iç hesaplaşmalarını yansıtan dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Dolayısıyla Sapancalı Hakkı Bey'in biyografisi, yalnızca bir "fedai"nin kişisel öyküsü değil, aynı zamanda İttihat ve Terakkinin iktidar pratiğini, parti içi mücadelelerini ve harp dönemi ekonomisinin karmaşık durumunu değerlendirebilmek için de iyi bir örnek teşkil etmektedir.

1. Kısa Hayat Hikâyesi

İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli fedailerinden ve pek çok hadisenin içerisinde yer alan isimlerden birisi olan Sapancalı Hakkı Bey, 1882 senesinde Sapanca'da dünyaya geldi. Halepli Türkmen bir aileye mensup olan Hakkı Bey'in babası Haleplioğlu Hacı Mehmet Ağa, annesi ise Şerife Hanım'dır. Sapanca'da koyun ticaretiyle meşgul olan Mehmet Ağa'nın vefatı akabinde annesi Şerife Hanım evlatlarıyla birlikte İstanbul'a göç ederek Cihangir semtine yerleşti. Hakkı Bey'in Baki adlı bir erkek kardeşi, Sadberk ve Ayşe adlı iki kız kardeşi vardır. Hakkı Bey, İstanbul'a geldikten sonra Beşiktaş Askerî Rüştiyesine kaydedildi. Rüştiyenin ardından idadîyi Edirne'de okudu ve sonra Harbiye Mektebini okumak için tekrar İstanbul'a geldi. Mektep arkadaşları arasında en çok sevdikleri Yenibahçeli Şükrü, Ömer Seyfettin, Bandırmalı Reşit, Kuşçubaşı Eşref ve Asitaneli Nizamettin Beyler olmuştur. Harbiye son sınıfta okurken Rumeli'nin emniyet ve asayişi hususundaki nazik durumu gözetilerek yapılan imtihan neticesinde 1 Eylül 1903'te teğmen olarak Üçüncü Orduya tayin edildi. Selanik Redif Alayı Doyran Redif Taburunda görev yaptı. Burada vazifeli iken Talât Bey, Enver Bey, Cavit Bey, Eyüp Sabri Bey gibi isimlerle tanıştı.[1] Ömer Naci'nin aracılığıyla daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyetiyle birleşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetine dâhil oldu.[2] Selanik'teki görevinin ardından İşkodra'ya tayin edilen Sapancalı Hakkı Bey, burada Kazım Bey'le (Dirik) birlikte İttihat ve Terakki amaçları doğrultusunda çalışmalar yürüttü. Hakkında siyasî faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla yakalama kararı çıkınca Karadağ'a firar etti ve II. Meşrutiyet'in ilânına kadar burada kaldı. II. Meşrutiyet'le birlikte tekrar Selanik'e dönen Sapancalı Hakkı, bir süre daha Redif Taburunda görev yaptı. Sonrasında askerlikten ayrılarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin İşkodra mesul kâtipliği vazifesini üstlendi.[3] Burada bir yıl

---

1 Galip Vardar, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 311-312; Seydi Vakkas Toprak, "Teşkilat-ı Mahsusa Komitacılığından İzmit Mebusluğuna: Sapancalı Hakkı Bey", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, C. I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2018, s. 1135-1136.

2 Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, 47 (Güz-2008), s. 103-104.

3 Vardar, *age.*, s. 312; Toprak, agm., s. 1135-1136.

süreyle İşkodra İttihat ve Terakki murahhaslığı yapan Hakkı Bey, Arnavutlarla da ilişkilerini güçlendirdi. İstanbul'a döndükten sonra 1910 senesinde ticaret hayatına atıldı. 1911'de Mister Forbes adlı bir İngiliz ile komisyonculuk yapmaya başladı.[4]

1911 senesinin 28 Eylül'ünde Osmanlı Devleti'ne bir nota veren İtalya'nın hemen ertesi gün (29 Eylül) hareket ederek işgallere girişmesi üzerine Trablusgarp Harbi çıktı.[5] İttihat ve Terakki bu işgale sert tepki gösterdi ve İtalyanların geri çekilmemeleri durumunda Osmanlı ahalisinin topyekûn işgallere karşı mücadele edeceğini vurguladı.[6] Enver Bey de derhâl Selanik'e gelerek burada Merkez-i Umumî toplantısına katıldı ve bu toplantıda hükûmete gerilla harbine girişilmesi teklifinde bulunulması kararlaştırıldı.[7] Nihayetinde Enver Bey'in gerilla harbi teklifi Mahmut Şevket Paşa tarafından kabul edilince gönüllü subaylar Trablusgarp'a hareket ettiler. Bu gönüllü subayların içerisinde Enver Bey başta olmak üzere Ömer Naci, Mustafa Kemal, Süleyman Askeri ve Sapancalı Hakkı gibi isimler yer aldı.[8] Ekim 1911'de Sapancalı Hakkı, Ömer Naci ve Mustafa Kemal gibi isimler Trablusgarp yolculuğuna çıktılar ve zorlu bir yolculuk neticesinde Mısır üzerinden Trablusgarp'a ulaştılar.[9] Sapancalı Hakkı, Bingazi Kuvvetleri Kumandanı Enver Bey'in maiyetinde kol kumandanlığı vazifesini ifa etti.[10] Bu arada Trablusgarp Harbi devam ederken Halaskar Zabitan Grubunun müdahalesinin bir neticesi olarak hükûmet değişikliği vuku buldu ve akabinde Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti kuruldu. İttihatçıların çoğunlukta bulundukları Meclis-i Mebusan feshedildi. Artık İttihatçılar muhalefette idiler ve yeni durumu değerlendirmek adına 2 Eylül 1912'de İttihat ve Terakki Kongresi toplandı. Bu kongrede "tekrar yapılacağı" ilân edilen seçimlere katılma hususu tartışıldı. Talât Bey ve arkadaşları tekraren yapılacak olan seçimlere katılma kararında olsalar da Sapancalı Hakkı'nın başını çektiği fedai grubundan bazı İttihatçılar seçimlerin protesto edilmesi gerektiğini ifade ettiler. Hatta Sapancalı Hakkı Bey, kongrede yaptığı konuşmasında "...Bunlar meclisi kapalı tutan bir devrin adamlarıdır. Meclisi açmamak kararını da verebilirler. Bunun sonu ihtilaldir," diyerek olası bir müdahaleden kaçınılmaması gerektiğini ifade etti fakat kongrede Talât Bey'in görüşü kabul edilerek seçimler yapılırsa katılma kararı alındı.[11]

Trablusgarp Harbi devam ederken Balkan Harbi çıkınca Osmanlı idarecileri 18 Ekim 1912'te Uşi Antlaşmasını imzalayarak İtalya'yla harbi sonlandırdı. Sapancalı Hakkı Bey de Balkan Harbinde görünüşte ticaretle meşgul olsa da hakikatte Kuşçubaşı Eşref, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sami, Topçu İhsan gibi komitacı arkadaşlarıyla birlikte Batı Trakya ahalisinin Bulgar, Yunan ve Sırp zulmünden korumak için gayret göstermiştir.[12] Ayrıca

---

4 Osman Selim Kocahanoğlu, *Divan-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi, Tehcir Yargılamaları (1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 566.

5 Trablusgarp Harbi'ne giriş hakkında tafsilat için bk. Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 15-66.

6 "İttihat ve Terakkinin Beyannamesi", *Tanin*, 17 Eylül 1327 [30 Eylül 1911], Nu: 1105, s. 3.

7 *Kendi Mektuplarıyla Enver Paşa*, yay. haz. M. Şükrü Hanioğlu, Der Yayınları, İstanbul 1989, s. 75; Orhan Koloğlu, *Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979, s. 23.

8 Taylan Sorgun, *Devlet Kavgası -İttihad ve Terakki-,* Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003, s. 236.

9 Hale Şıvgın, "Mustafa Kemal'in İlk Savaşı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 4, S. 10, (1987), s. 188; Andrew Mango, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu,* Remzi Kitabevi, İstanbul 2015, s. 132.

10 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki -II- Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 693.

11 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2018, s. 757-758; Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975, s. 231-240; Vardar, *age*., s. 70-77; Toprak, agm., s. 1137-1338.

12 Hasan İzzettin Dinamo, *Kutsal İsyan*, *Milli Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi*, C. I, May Yayınları, İstanbul 1975, s. 233; Toprak, agm., s. 1138.

Sapancalı Hakkı Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kâmil Paşa Hükûmetini düşürmeye yönelik müdahalesi olan Bâbıâli Baskını'nda da aktif görev almıştır. Nitekim Talât Bey ve Enver Bey'in öncülüğünde gerçekleşen Bâbıâli Baskını başarılı olmuş ve Kâmil Paşa Hükûmeti yerine Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurulmuştur. Yeni Hükûmetin teşkiliyle birlikte 4 Şubat 1913'te siyasetle uğraştıkları anlaşıldığı gerekçesiyle Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Filibeli Hilmi ve Hüsrev Sami Beylerin askerlikle ilişikleri kesilmiştir.[13]

Sapancalı Hakkı Bey, askerlikle ilişiği kesildikten sonra ticaretle meşgul oldu. 1914 senesinde Cihan Harbi başlayınca orduda ihtiyat zabiti olarak görev aldı ve Şam'da altı ay vazife yaptı.[14] Terhisi akabinde İstanbul'a döndü ve tekrar ticaret hayatına atıldı. Romanya ve Bulgaristan'da ticari faaliyetlerde bulundu. Bu faaliyetleri esnasında birtakım ithamlara maruz kaldı. Örneğin 28 Eylül 1915 tarihli yazışmalarda Sapancalı Hakkı Bey'in Sofya Sefareti'nde başkâtip Celal Bey'i vazife başındayken tahkir, darp ve tehdit ettiği iddia edilmiş ve hakkında kanuni işlem yapılması talep edilmiştir.[15] Hariciye Nezareti, 6 Aralık 1915 tarihli cevabında Hakkı Bey'in ülkeye dönüşünde adlî takibat başlatılacağını bildirmiş, Adliye Nezareti ise kimliği, ikameti ve meşguliyeti hakkında bilgi istemiştir.[16] Bu çerçevede, Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 5. ve 7. maddelerine atıfla, sefaretlerde işlenen suçların Osmanlı ülkesinde irtikâp olunmuş addolunacağı belirtilerek Hakkı Bey'in avdeti hâlinde yargılamanın icrası gerektiği ifade edilmiştir.[17] Ancak yapılan muhakeme neticesinde delil yetersizliği sebebiyle 13 Şubat 1917 tarihinde beraatına karar verilmiştir.[18] Yine Romanya'daki ticari faaliyetleri sebebiyle İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle arası açılmış, özellikle Kara Kemal ve arkadaşlarının tepkisini çekmiştir. Daha sonra Yakup Cemil'in *münferit sulh* teşebbüsü çerçevesinde 1916'da Divan-ı Harb-i Örfî'de muhakeme edilmiş ve bu muhakeme neticesinde münferit sulh teşebbüsünden beraat etmiştir.[19] Ancak beraat etmiş olsa da İstanbul'da bulunması mahzurlu görüldüğü içindir ki idareten Kastamonu'ya sürgün cezasına çarptırılmıştır. Sapancalı Hakkı, Kastamonu'ya gönderilmiş, vilayet de Hakkı Bey'in durumu hakkında bilgilendirilmiştir.[20] Ayrıca Talât Bey imzalı çekilen bir telgraf ile Sapancalı Hakkı ve Sami Beylerin firarlarına ve fesat yaymalarına meydan verilmemesi gerektiği Kastamonu vilayetine bildirildi.[21] Sapancalı, Kastamonu'da sürgün hayatını sürdürürken firar teşebbüsünde de bulunmuş ancak kısa bir süre sonra Ankara'da tutuklanarak tekrar menfâsına (sürgün yerine) gönderilmiştir.[22] Bir müddet sonra da Kastamonu'da bulunması

---

13 Vardar, *age.*, s. 329; Nitekim İstiklal Harbi kataloğundaki 25 Teşrinievvel 1335 tarihli bir belgede de Sapancalı'nın 4 Şubat 1913'te nisbet-i askeriyesinin kat' edildiği belirtilmektedir. Bk. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (*MSB)*, ATASE, İstiklal Harbi Kataloğu (110-9-1-10), Yer Bilgisi: 247-0-13.

14 *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 566.

15 TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (*BOA*), Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR. (04), 491/17, Sofya Sefiri Fethi Bey'den Sadrazam Said Halim Paşa'ya, 30 Eylül 1915.

16 *BOA*, HR. SFR. (04), 491/17, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdüriyet-i Umumiyesinden Sofya Sefareti maslahatgüzarı Celal Bey'e, 6 Kânunuevvel 1915.

17 *BOA*, HR. SFR. (04), 491/17, Hariciye Nezaretinden Adliye Nezaretine yazılan tezkere sureti, 29 Teşrinievvel 1331.

18 *BOA*, Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR. UHM), 185/13, Hariciye Nezareti Celilesine, 21 Mart 1333.

19 Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, s. 186-194.

20 *BOA,* Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 1. ŞB.), 11/34, 6 Eylül 1333; *BOA,* Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi *(*DH. ŞFR.*)*, 79A/42, 6 Eylül 1333.

21 *BOA*, DH. ŞFR., 67/257, 30 Ağustos 1332.

22 *BOA,* DH. ŞFR., 71/166, 22 Kânunuevvel 1332; *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/34, 22 Kânunuevvel 1332; *BOA,* DH. ŞFR., 71/204, 27 Kânunuevvel 1332; *BOA, DH. ŞFR*., 71/231, 29 Kânunuevvel 1332; Sapancalı'nın firarı meselesiyle ilgili bir çalışma için bk. Ahmet Mehmetefendioğlu, "Sapancalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı", *Tarih ve Toplum*, C. 19, S. 114, (Haziran 1993), s. 336-339.

uygun görülmediği içindir ki menfası Konya'ya tebdil edilmiş[23] ve Konya Valisi Muammer Bey'e bizzat Talât Paşa tarafından çekilen telgrafla da derhal menfası Koçhisar'a gönderilerek oradan firarına katiyen müsaade edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.[24] Sapancalı Hakkı, 28 Eylül 1917'de Çankırı yoluyla Ankara'ya oradan da iki polis ve jandarma korumasında 2 Ekim'de trenle Eskişehir üzerinden Konya'ya gönderilmiş ve 5 Ekim'de Konya'ya ulaşmıştır.[25] Ankara Vali Vekilinin aktardığına göre, Yozgat'ta sürgün bulunan Hüsrev Sami Bey, Sapancalı Hakkı ile temas hâlindedir.[26] Bu durum, özellikle Yakup Cemil meselesi dolayısıyla sürgün edilen kişilerin birbirleriyle irtibat kurmayı sürdürdüklerini ortaya koymuştur. Öte yandan Sapancalı Hakkı, Konya'daki siyasî sürgünlerden olup mirlivalıktan emekli Ferit Paşa ile de muhabere gerçekleştirmiştir.[27] Devamlı surette güvenlik makamlarının takibi altında bulunan Sapancalı Hakkı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle görevde bulunan Talât Paşa Hükûmeti'nin 1918 yılı Ekim ayında istifa etmesinin ardından, Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurulması ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte ilan edilen genel aftan faydalanmıştır. Sultan Mehmed Vahideddin'in tasdikiyle yürürlüğe giren ve 4 Kasım 1918 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan Afv-ı Âlî ile Sapancalı Hakkı Bey İstanbul'a dönmüştür.[28]

Sapancalı Hakkı Bey, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından İstanbul'a dönmüş ve burada siyasî, ilmî ve iktisadî meselelere temas eden *İstiklal* gazetesinin imtiyaz sahibi olmuştur. Söz konusu gazetenin ilk sayısı 23 Aralık 1918 tarihinde yayımlanmıştır.[29] Mart 1919'a gelindiğinde, özellikle harp yıllarında gerçekleştirilen tehcir uygulamaları ve Ermeni katliamı iddiaları çerçevesinde başlatılan soruşturmalar kapsamında, eskiden İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olması nedeniyle Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından tutuklananlar arasında Sapancalı Hakkı Bey de yer almıştır. 9 Ağustos 1919'da başlayan muhakemesi delil yetersizliğinden 28 Ekim 1919'da beraat ile sonuçlanmıştır.[30]

Sapancalı Hakkı Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi için İzmit'ten adaylığını koymuş ve 186 oy alarak ekseriyet-i azimeyle mebus seçilmiş[31] ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal edilip 18 Mart'ta da Osmanlı Meclisi'nin basılmasına kadarki dönemde mebus olarak görev yapmıştır. Bundan sonraki süreçte takiplerden ve baskılardan bunalan Hakkı Bey, Avrupa'ya gitmiş ve Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması akabinde tekrar yurda dönmüştür.[32] Ancak yurda döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın iltifatına mazhar olmasına rağmen resmî vazifelerden uzak durmuş, ticari faaliyetlerini ise sürdürmeye çalışmıştır. 1928 yılında Yavuz Zırhlısı'nın tamiri meselesinde yolsuzluk yapmakla itham edildiği için Topçu İhsan Bey'le

---

23 *BOA,* DH. ŞFR., 79-A/178, 25 Eylül 1333.

24 *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/34, 25 Eylül 1333; Sapancalı Hakkı, dört İngiliz esirinin firarı hadisesinde dahli olmakla da suçlanmıştır. Nitekim Dâhiliye Nezaretinden Konya'ya çekilen bir telgrafta Hakkı Bey'in sorgulanması talep edilmiştir. Yine Konya Vilayetinin mütalaa ve kanaati de ayrıca talep edilmiştir. *BOA,* DH. ŞFR., 87/211, 20 Mayıs 1334.

25 *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/34, 28 Eylül 1333, 3 Teşrinievvel 1333, 4 Teşrinievvel 1333 ve 6 Teşrinievvel 1333.

26 *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 9/12, 10 Kânunusani 1334.

27 *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/1, 3 Şubat 1334.

28 "Esbab-ı siyasiyeden nâşî mukaddemâ Dersaadet'ten vilâyâta sevk edilip âhiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevât:", *Takvim-i Vekâyi*, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918, Nu: 3385, s. 1.

29 *İstiklal* gazetesi hakkında bir çalışma için bk. Emine Temel, *İstiklal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde 2011, s. 7-818.

30 "Divan-ı Harpte, Sapancalı Hakkı Bey'in Beraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Teşrinievvel 1335/29 Ekim 1919, Nu: 2885, s. 4.

31 TBMM Arşivi, SM_691_M_4 (Sapancalı Hakkı Bey mazbatası); Taner Bilgin, "Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri ve İzmit Mebusları", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2015, s. 1124.

32 Vardar, *age.*, s. 314.

birlikte tevkif edilerek Divan-ı Âlî'de yargılanmıştır. 16 Nisan 1928'de sona eren yargılama neticesinde Yavuz Zırhlısının tamiri hususunda menfaat sağladığı iddia edilen Hakkı Bey, bir yıl hapis cezasına ve rütbe ve memuriyetten mahrumiyetine ittifakla karar verilmiştir.[33] 1937 senesinde de İstanbul'daki evinde vefat etmiştir.[34]

2. Harp Döneminde Hakkındaki Yolsuzluk İddiaları ve Neticesi

Sapancalı Hakkı Bey, Bâbıâli Baskını akabinde 4 Şubat 1913'te[35] askerlikle ilişiği kesildikten sonra öncesinde de yaptığı ticaretle meşgul olmaya başladı. 1914 yılına kadar Forbes ile komisyonculuk yaptı. Cihan Harbi başlayınca tekrar silahaltına alındı ve ihtiyat zabiti olarak Şam'da altı ay vazife yaptı. Kendisi ordudaki görevinden ayrılması hakkında şöyle demektedir: "Her neden ise o vakit hükûmet, orduda aleyhimize bir ihtilaf çıkarır diye beni terhis etti." Terhisi akabinde İstanbul'a döndü ve tekrar ticaret hayatına atıldı. Ancak Esnaf Cemiyetiyle arası iyi olmadığı için dâhilde ticaret yapmakta zorluk yaşaması üzerine harice yönelmek durumunda kalmıştır. Nitekim kendisi İstanbul'a dönüşü ve tekrar ticaret hayatına başlamasıyla ilgili "Yine buraya geldim, hayat-ı ticarete atıldım. Ve kendi say'im ile kazanmaya başladım. Fakat burada baktım ki, o vakitki Merkez-i Umumînin kararıyla Esnaf Cemiyeti namıyla bir Cemiyet teşekkül etmiş. Kimseye ticaret yaptırmıyorlar. Ben de hayatımı kazanmak için mecburen harice atıldım. Hariçte kendi maişetimi aramaya başladım. Romanya'ya Bulgaristan'a gittim. İlk evvel Bulgaristan'a gittim. Baktım ki orada iş yapılamayacak. Kalktım Romanya'ya çekildim," demektedir.[36]

Galip Vardar, Sapancalı Hakkı'nın Cihan Harbi yıllarında Harbiye Nezareti Mübayaa (Satın alma) Komisyonuna un tedariki sağlayan gayrimüslimlerle mücadele etmeye çalıştığını ve birkaç arkadaşıyla birlikte Harbiye Nezaretine en düşük fiyattan un tedarik etme taahhüdünde bulunduğu ve bu taahhüdünü bir Romanyalı vasıtasıyla yerine getirmeyi başardığını ifade etmektedir.[37]

Sapancalı Hakkı Bey, Harbiye Nezaretiyle yaptığı ilk kontrat gereği 1.000 vagon unun sorunsuz bir şekilde teslime muvaffak olmuştur. Daha sonra 26 Aralık 1915'te bu kez 2.000 vagon un tedarikini içeren yeni bir kontrat imzalamış[38] ancak bu taahhüdünü eksiksiz bir şekilde yerine getirememiştir. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde teslim, muayene ve sevkiyat hususunda birtakım belgeler mevcuttur. Örneğin Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Dairesinden Sofya Sefaretine gönderilen 30 Ekim 1915 tarihli bir belgede Rusçuk'ta vagonda teslimi şart koşulan fasulye ve unun muayene ve tesellümüyle kimyager Kaymakam Mustafa Bey ve Yüzbaşı Halit Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmekte ve sevkiyatın hızlandırılması

---

33 Yavuz Zırhlısı davası hakkında bk. Ahmet Mehmetefendioğlu, Cemal Necip Gürel, "Yavuz-Havuz Davası", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/19 (2014), s. 243-257; Ayrıca bk. Toprak, agm., s. 1146.

34 Vardar, *age.*, s. 314.

35 *MSB*, ATASE, İstiklal Harbi Kataloğu (110-9-1-10), Yer Bilgisi: 247-0-13.

36 *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 566; Alman Arşivi kayıtları da Esnaf Cemiyetiyle arasının iyi olmadığını doğrulamaktadır. 28 Ağustos 1916 tarihli ve İstanbul'dan gönderilen bir raporda şöyle denilmektedir: Sapancalı Hakkı Bey: "Esnaf Cemiyeti ile bağlantısından dolayı hükûmetten para alıyordu. Esnaf Cemiyeti halk için büyük oranlarda yiyecek temin eden ve bunların fiyatlarını belirleyen bir cemiyetti. Fakat halk bu cemiyetten hiç memnun değildi. Cemiyet de Hakkı Bey'den memnun değildi. Zira Hakkı Bey, zamanla kendi imkânlarıyla Romanya'dan yiyecek temin edip, bunu büyük karlarla hükûmete satarak ahlaksızlık yapıyordu. Bir keresinde hükûmete verdiği sözü tutmayınca ve malları teslim etmeyince Osmanlı hükûmetinin gözünden düştü. Hakkı Bey'in İngiltere'den büyük miktarda un satın aldığı ve bu ülke ile başka mallar sattığı tahmin edilmektedir…" Bkz. Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 87.

37 Vardar, *age.*, s. 312-313.

38 *MSB.,* ATASE., Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH.), 2318, 53/87A, Sapancalı Hakkı, 1 Eylül 1916 tarihli ifadesi, s. 385-386.

talep edilmektedir.[39] Ancak sevkiyat hızlanmadığı gibi durmuştur. Nitekim 9 Kasım tarihli bir telgrafta son 20 gündür un ya da fasulye gelmediği belirtilmiş ve Mustafa Bey'e de durum bildirilmiştir.[40] Hakkı Bey, Romanya'da ticari faaliyetlerini sürdürmeye çalışırken birtakım sorunlar da baş göstermiştir. Harbiye Nezaretine taahhüt edilen 2.000 vagon undan 720'sini teslim etmiş kalanını ise bazı sebeplerden dolayı teslim edememiştir. Bu kontratın yerine getirilmemesi Sapancalı Hakkı Bey hakkında birçok ithamın ortaya çıkışına da sebep olmuştur. Romanya'daki ticari faaliyetleri sebebiyle İTC ileri gelenleriyle arası açılmış, özellikle Kara Kemal ve arkadaşlarının tepkisini çekmiştir.[41] Bu hususta Galip Vardar Hakkı Bey'e adeta kumpas kurulduğunu iddia etmekte ve Talat Paşa ile Enver Paşa çevresi arasındaki rekabete vurgu yapmaktadır. Vardar'a göre Hakkı Bey, derhal Romanya'ya giderek unları yükletmiş fakat akreditifin açılmadığını görünce sorunun çözümü için kardeşi Baki'yi İstanbul'da işin takibiyle vazifelendirmiştir. Baki Bey, Talât Paşa'ya müracaat ederek durumu aktarınca hemen akreditif emri verilmiş fakat unların üçte ikisi geldikten sonra birdenbire arkası kesilmiştir. Bu durum Harbiye Nezaretini telaşa düşürmüş, Levazımat-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa, Sapancalı Hakkı'nın kardeşi Baki'yi çağırarak "Beğendin mi Hakkı'nın yaptıklarını, nezaret şimdi unsuz kaldı. Geri kalan kısmı kardeşiniz İngilizlere satmış," demişti. Baki Bey ise böyle bir şeyin mümkün olmadığını ifade ettikten sonra durum Enver Paşa'ya aksetmiş, Enver Paşa da İsmail Hakkı Paşa'dan "Sapancalı Hakkı'ya çok yüksek fiyattan un sipariş" edilip edilmediğini sormuştu. İsmail Hakkı Paşa ise yüksek fiyattan un tedarik edildiği iddiasının yalan olduğunu belgelere istinat ederek Enver Paşa'ya ispat etmişti. Bunun üzerine Enver Paşa şöyle demiştir: "Desenize, bizi yakın arkadaşlarımız aleyhine tahrik ediyorlar!"[42] Vardar, ilaveten, Sapancalı Hakkı hakkında birtakım "olumsuz" söylemlerin vaki olması üzerine kardeşi Baki Bey'in Bükreş'e giderek Hakkı Bey'i durumdan haberdar ettiğini ifade etmiştir. Sapancalı Hakkı Bey de bu gelişme üzerine Osmanlı Sefiri Safa Bey'e başvurmuştur. Safa Bey ise "Ortağınız Romanyalı kontratını feshettirmiş, geri kalan unları da İngilizlere satmıştır," dedikten sonra zarar ve ziyanlarının karşılanacağını belirtmiştir. Ayrıca Baki Bey'in araştırmaları sonucunda Sapancalı Hakkı hakkındaki un yolsuzluğu iddiasının Bahaeddin Şakir'den çıktığı anlaşılmıştır. Çünkü Bahaeddin Şakir ile Sapancalı Hakkı arasında bir anlaşmazlık çıkmıştır. Hatta Bahaeddin Şakir vazifeli olarak Romanya'ya gelmiş ve Sapancalı Hakkı'nın un tedariki meselesini tahkik etmiştir. Sonrasında da Sapancalı Hakkı'yı un meselesinde yolsuzluk ve münferit sulh teşebbüsünde bulunmakla itham etmiştir.[43]

---

39 *BOA*, HR. SFR. (04), 692/26, 30 Teşrinievvel 1915; *BOA*, HR. SFR. (04), 692/43, 30 Ekim 1915; Rusçuk Şehbenderliğine gönderilen yazıda, "Müteahhit Ahmet Şevket Paşa ve Hakkı Bey tarafından alınmış ve muayene ettirilecek dakik ve fasulye var ise buradaki komisyon gönderilmek üzere işarı" talep edilmiştir. *BOA*, HR. SFR. (04), 692/43, tarihsiz; Sofya Sefiri Fethi Bey, Rusçuk Konsolosluğuna çektiği telgrafta Ahmet Şevket Paşa ve Sapancalı Hakkı'nın tedarik ettiği un ve fasulyenin Rusçuk'a ulaşıp ulaşmadığının bildirilmesini ve ona göre de komisyon gönderileceğini belirtmiştir. *BOA*, HR. SFR. (04), 692/43, 8 Kasım 1915.

40 *BOA*, HR. SFR. (04), 692/43, Rusçuk Konsolosluğu, 9 Kasım 1915.

41 Polat, *age.*, 186-194; Sapancalı Hakkı Bey, kibrit ticaretiyle de meşgul olmuştur. Örneğin 13 Mayıs 1916 tarihli bir telgrafta Sapancalı Hakkı Bey tarafından satın alınan 194 sandık kibritin Bulgaristan üzerinden serbest transit geçişine izin verilmesi konusunda Bulgaristan Dışişleri Bakanlığına acilen gerekli girişimlerde bulunularak Bulgaristan'ın Stockholm'deki büyükelçiliğinin durum hakkında telgrafla bilgilendirilmesi rica edilmektedir. *BOA*, HR. SFR. (04), 695/76, Osmanlı Sefareti, telgraf, 13 Mayıs 1916; 20 Mayıs'ta da Sofya Sefiri Fethi Bey, Bulgaristan Dışişleri Bakanlığından İsveç'ten Osmanlı'ya ihraç edilecek ve Sapancalı Hakkı Bey tarafından satın alınan 194 sandık kibritin geçişine izin verilmesi talebinde bulunmuştur. *BOA*, HR. SFR. (04), 695/76, Fethi Bey'den Bulgaristan Dışişleri Bakanlığına, 20 Mayıs 1916.

42 Vardar, *age.*, s. 312-313.

43 Vardar, *age.*, s. 313-314.

Hüsameddin Ertürk'ün aktarımına göre Talât Bey, Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım gibi İttihat ve Terakkinin önemli şahsiyetleri Sapancalı Hakkı'dan rahatsızdılar. Çünkü Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Hüsrev Sami ve Yenibahçeli Nail gibi isimler İTC Kongrelerinde kendilerine daima muhalefet etmekte adeta "suyu bulandırmakta"ydılar. O yüzdendir ki Sapancalı Hakkı Bey ve arkadaşları Yakup Cemil'in "münferit sulh" çıkışı içerisinde değerlendirildiler ve böylelikle saf dışı edilmeye çalışıldılar.[44] Galip Vardar'ın anlatısında ise askerlikten ayrılması akabinde Cemiyet adamı olarak faaliyet göstermesinin düşmanları tarafından hoş karşılanmadığı ve kendisine yolsuzluk ithamında bulunulduğu, onun Romanya seyahatlerinin farklı şekillerde algılandığı belirtilmektedir.[45] Nihayetinde Sapancalı Hakkı Bey, yurtdışına çıkmak üzereyken trenden indirilmiş[46] ve Yakup Cemil meselesinde "akıl hocası" gibi görülerek tevkif edilmiştir.

Yakup Cemil meselesinden tevkif edilen Sapancalı Hakkı Bey'e yöneltilen suçlamalardan biri de Romanya'daki ticari faaliyetleri yani Harbiye Nezaretine un temini hususu olmuştur. Bu noktada özellikle Bahaeddin Şakir Bey'in ifadesi ayrıca önemlidir. Bahaeddin Şakir Bey, 28 Ağustos 1916 tarihli ifadesinde, Sapancalı Hakkı Bey hakkında ciddi suçlamalar yöneltilmiş; Hakkı Bey'i, Romanya'dan Türkiye'ye un getirme hakkını İngilizlere devredip karşılığında 1.200.000 ley alarak, memleketin müdafaasına ait önemli bir gıdayı düşmana satmakla itham etmiştir. Yine bu paranın aslında İngilizler tarafından Hakkı Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki içinde fesat çıkarmak amacıyla verildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Hakkı Bey'in İstanbul'a döndükten sonra Almanlar aleyhine propaganda yapması, bazı cemiyet mensuplarına para dağıtması, üyeler arasında istifaları ve huzursuzlukları teşvik etmesi bu şüpheyi güçlendirdiğini iddia etmiştir.[47] Ali İhsan Bey, Sapancalı Hakkı'nın Romanya değirmencileriyle un alımı için bir mukavele yaptığını, ancak değirmencilerin daha sonra İngilizlerle anlaşması üzerine bu mukavelenin geçersiz kaldığını belirtmiştir. Bunun üzerine Hakkı Bey'in Ticaret Mahkemesi'nde dava açtığını, fakat tazminatın düşük olacağını anlayınca elindeki mukaveleye dayalı hakkını İngilizlere 1.008.000 ley karşılığında devrettiğini ifade etmiştir. Ali İhsan'a göre Hakkı Bey fiilen un satmamış, zaten unu elde etmesi mümkün de olmamış, yalnızca vesikaya dayanan hukuki hakkını devretmiştir.[48] Mehmet Fuat Bey'in 31 Ağustos 1916 tarihli ifadesinde de Hakkı Bey'in sendikayla yaptığı mukaveleye dayanarak Osmanlı Harbiye Nezareti adına 1.500 vagon un alımı için girişimde bulunduğu fakat yalnızca 300 vagon civarında un teslim alabildiği belirtilmektedir. Ona göre Romanya hükümetinin ihracatı kısıtlaması ve un fiyatlarının yükselmesi üzerine sendika geri kalan unları vermekten kaçınmış, bu durumda Hakkı Bey mukaveleye dayanarak dava açmıştır. Fuat Bey, sonrasında Hakkı Bey'in bu meselede 1.100.000 ley tahsil ettiğini, fakat bu meblağın sendikadan mı yoksa Alman veya İngiliz şirketlerinden mi geldiğini bilmediğini söylemiştir. Dolayısıyla ifadesi, Hakkı Bey'in fiilen un satmadığını, fakat hukuken dayandığı mukaveleden doğan hakkını kullanarak ciddi bir meblağ elde ettiğini ortaya koymaktadır; açık bir ahlaki veya siyasi suçlama bulunmamaktadır, ancak ticari kazancın kaynağına dair belirsizlik dikkat çekmektedir.[49]

---

44 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, Ararat Yayınları, İstanbul 1969, s. 146.

45 Vardar, *age.*, s. 312.

46 *MSB.,* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Sapancalı Hakkı, 1 Eylül 1916 tarihli ifadesi, s. 365-366; Vardar, *age.*, s. 353-354; Ertürk, *age.*, s. 151.

47 *MSB.,* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Bahaeddin Şakir, 26 Ağustos 1916 tarihli ifadesi, s. 259-265.

48 *MSB,* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Ali İhsan, 29 Ağustos 1916 tarihli ifadesi, s. 293-295.

49 *MSB.* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Mehmet Fuat, 31 Ağustos 1916 tarihli ifadesi, s. 346-347.

Yakup Cemil davası görülürken Bahaeddin Şakir başta olmak üzere Kara Kemal'e yakın İttihatçıların ithamlarına maruz kalan Sapancalı Hakkı Bey, 2 Eylül'de vesikalara dayanarak kendini müdafaa etmeye çalışmıştır. Nitekim Hakkı Bey, 2 Eylül tarihli ifadesinde "İngilizlere un satma" ve Romanya'daki un tedarik sürecini kötü yönettiği yönündeki ithamlara ayrıntılı, tarih ve yer belirterek cevaplar vermeye çalışmıştır. Öncelikle İstanbul'da dolaşan "İngilizlere satış" şayiasının Bükreş'e de aksettiğini belirtmiş, bunun üzerine derhal o tarihte Harbiye Nâzırı Vekili bulunan Talât Bey'e ve Levâzım-ı Umûmiye Riyaseti'ne telgraf çekerek namusuna halel getiren bu iddiaları "kemal-i hakaretle" reddettiğini bildirmiş ve harcırahı kendisine ait olmak üzere bir Heyet-i Tahkikiyenin Romanya'ya gönderilmesini talep etmiştir. İstanbul'a döndüğünde Romanya'daki gelişmeleri rapor hâlinde Levâzım-ı Umûmiye'ye sunmuş ve raporların muhtevasından müdafaa kabilinden ifadesinde de bahsetmiştir. Hakkı Bey, müdafaasının merkezine, 26 Aralık 1915 tarihinde Harbiye Nezaretinde akdettiğini söylediği "2.000 vagon un" kontratını koymuştur. 7 Ocak 1916 tarihinde Maliye Nezâretince akreditif açıldığını, bunun üzerine Romanya'dan teslimata başladığını beyan etmiştir. Bu esnada Romanya'da "Alman Komisyonu" diye anılan, resmî bir devlet heyeti değil, uzun yıllardır pazarda çalışan Alman Yahudi tüccarlardan oluşmuş bir zümrenin Türkiye pazarını tekelleştirmek maksadıyla sert bir rekabet yürüttüğünü, un sendikasını bölerek İbrail kolunda kendi lehlerine daha yüksek fiyatla (75 frank) satış bağlattıklarını, kendisinin ise aynı malı çuval dâhil 55 franga bağlamışken değirmencilerin bu fiyat farkı yüzünden önce o tarafa döndüklerini anlatmıştır. Bu haksızlığa karşı sendikayı protesto ettiğini, Krayova tarafındaki değirmenciler taahhütleri ifaya başlayınca Rusçuk'a sevkiyata giriştiğini söylemiştir. 7 Şubat 1916 tarihinde bankadaki akreditifin tükendiğini, komisyonda muayeneye sunulan partide glüten düşüklüğü tespit edildiğini, bu ret sayesinde yeni akreditif gelene kadar fesih riskini bertaraf ettiğini, birkaç gün sonra 50.000 liralık akreditif açılınca sevkiyata devam ettiğini ve 4 Mart 1916 tarihine kadar 720 vagon teslim edebildiğini bildirmiştir. 23 Şubat'ta Romanya Hükûmetinin, memlekette baş gösteren "ekmek buhranı" sebebiyle ihracatı men etmiş olduğunu, kısa sürede kurulan resmî komisyonun üretimin %40'ını dâhili tüketime, %20'sini Romanya ordusuna, kalan %40'ını da ihracata tahsis ettiğini; değirmencilerin bu tahsislerle meşgul oldukları için kendisine "force majeure" (mücbir sebep) beyan ederek un veremediklerini kaydetmiştir. Bu politik ve idari sıkışmanın yanında piyasa rekabetinin de kızıştığını vurgulamıştır. "Alman Komisyonu"nun Türkiye hesabına 6.000 vagon un için sendika ile pazarlığa giriştiğini, sendikanın bu fırsatı değerlendirerek fiyatı 76 franga kadar yükselttiğini, komisyonun 51-51,5 frank seviyesinde kaldığını ifade etmiştir. Bu arada İngiliz Bürosu'nun devreye girerek Londra ile muhabere neticesinde ihracat payı (%40) üzerinden 54 franga teklif yaptığını, önceki Türk mukavelelerinin ifa edilmemesinden doğacak mesuliyet ve tazminatı da üstlenmeyi taahhüt ettiğini, rekabetin kızışmasıyla fiyatın nihayet 58 franga İngilizler lehine neticelendiğini anlatmıştır. Romanya Başvekili Brătianu'nun, bî-taraflığa aykırı bulunduğu gerekçesiyle Ziraat Nâzırı'nı vazifeden uzaklaştırarak tansiyonu düşürmeye çalıştığını, bu süreçte 86 değirmenciden 82'sinin İngilizlerle imza ettiğini ve fiilen un sendikasının İngiliz nüfuzuna geçtiğini belirtmiştir. Bu noktadan sonra kendisinin tek hukuk yolunun Borsa Ticaret Mahkemesi olduğunu, sendikanın tüzel kişiliği bulunmadığı için kazanılacak bir ilâmın fiilen icra edilemeyeceğini, istinaf yolları ve siyasi kuvvet ilişkileri sebebiyle unların yıllarca gelemeyeceğini, hâlbuki Harbiye'nin maksadının "bir an evvel un" olduğunu, bu yüzden aynı anda hem dava hem protesto hem de uzlaşma kanallarını dört ay boyunca kesintisiz zorladığını söylemiştir. Kendisini "unları İngilizlere geçirtti" ithamından tecrit etmek için iki temel argüman ileri sürmüştür. Birincisi, İngilizlere veya başka bir tarafa "devir" yoluyla şahsî kazanç peşinde koşmadığını, bilakis yüksek meblağlı teklifleri

reddettiğini beyan etmiştir: İlk "1.000 vagon" kontratını bir Avusturyalıya devretmesi karşılığında teklif edilen "mühim meblağı" reddetmiş olduğunu, bu ikinci "2.000 vagon" işinde ise İngilizlerin "dört milyon frank" bedelle devir teklifini "derhal" geri çevirmiş bulunduğunu açıkça kaydetmiştir. İkincisi, şartlar elverseydi kontratı kendisinin ifa ederek hem devleti daha hızlı unla temin edeceğini hem de ticari olarak tazminattan elde ettiğinden çok daha fazla "meşru kâr" kazanacağını, bu yüzden "az kârı (hatta ziyanın) tercih eden" bir rasyonaliteye sahip olmasının hayatın olağan akışına uygun düşmediğini vurgulamıştır. Bu iki çizgi üzerinden "benim tercihim menfaat-i hükümet olmuştur" savını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca, Alman Komisyonu'nun mahiyetini ve sahadaki fiilî icraatını tenkit etmiştir. Bu heyetin resmî bir devlet organı değil, kârını maksimize eden bir tüccar zümresi olduğunu, santimler üzerinden fiyat yükselttiklerini, Türkiye ile açık uçlu kontratları kendi lehlerine kullandıklarını, taşıma kabiliyetlerinin fiilen yetersiz kaldığını (150.000 vagonluk müsaadeye mukabil ancak 52.000 vagon taşıyabildiklerini) ve rekabeti kötü yönettiklerini belirtmiştir. Nitekim İngilizler karşısında yaşanan "hezimet"ten sonra komisyon reislerinin sefarethaneye gelip kendisinden "tarziye" talep ettiklerini, kendisinin ise "bana değil memleketime fenalık ettiniz" diyerek karşılık verdiğini aktarmıştır. Hukukî teşebbüslerine ilişkin olarak sendikayı protesto ettiğini, Bükreş Ticaret Mahkemesi'nde sendika aleyhine "ivedi teslim" talebiyle dava açtığını, sendikanın karşı dava ile manevra yaptığını ve jüri yapısı ile temyiz yollarının ticaret erbabının lehine çalıştığını ayrıntılarıyla izah etmiştir. Diplomatik kanallar bakımından sefirin hem kendisiyle hem de Alman Komisyonu ile defalarca görüştüğünü, Ziraat Nâzırı nezdindeki girişimlerin ise "oyalama" ile sonuçlandığını ifade etmiştir. Maliye Nezaretinden Kâzım Bey'in Bükreş'e gelişi, 15.000 vagonluk buğday-arpa-mısır paketi için Berlin'e geçiş hazırlıkları ve akreditif idaresi gibi mali-idari ayrıntılar da savunmanın kronolojisini desteklemiştir. Sonuç ve politika önerisi kısmında, "yeni mahsulde" sadece Alman komisyonuna güvenilmesinin hata teşkil edeceğini, Anglo-Fransız rekabetinden istifade ile Türk tüccarları üzerinden daha sağlıklı tedarik zincirleri kurulabileceğini, taşıma kapasitesi ve devlet tahsisleri gözetilmeden fiyat kovalamalarının yeniden "mağlubiyet" doğuracağını ileri sürmüştür. 8 Mayıs 1916 tarihli dilekçesinde, bu tarihten sonra akreditiflerin faiz ve komisyonuna dair mesuliyetin kendisine yüklenmemesi gerektiğini belirtmiş, ayrıca yüklenirse de kabul etmeyeceğini ifade etmiştir. Toparlamak gerekirse, Sapancalı Hakkı Bey, 26 Aralık 1915'te akdettiğini söylediği 2.000 vagonluk kontratın ifasını; akreditif kesintileri, 23 Şubat 1916'daki Romanya ihracat yasağı, ihracatı kısıtlayan komisyon kararı, sendikanın İngilizler lehine değişen pozisyonu, Alman Komisyonu'nun rekabet stratejileri ve Romanya idaresinin tutumu gibi "dışsal ve mücbir" sebepler yüzünden tamamlayamadığını ileri sürmüştür. İngilizlere "un satmadığını" ve kontratı "devretmediğini" ısrarla beyan etmiş, bilakis yüksek bedelli devir tekliflerini reddettiğini, dört ay boyunca hukuki-diplomatik mücadele verdiğini ve her aşamada devlet menfaatini kendi kazancının önüne koyduğunu savunmuştur. Savunması, somut tarih ve yer referanslarıyla, piyasa-idare-diplomasi üçgenindeki karmaşık güç dengelerini ayrıntılandırarak, hakkındaki ithamların "ticari zorunluluklar ve kamu menfaati" zemininde hükümsüz kalması gerektiğini iddia etmiştir.[50]

Sonuç olarak, Yakup Cemil davasında, Yakup Cemil'in Sapancalı Hakkı Bey'e yönelttiği suçlamaların doğrulanamadığı ve Hakkı Bey'in cezalandırılmasını gerektirecek herhangi bir fiil veya eylemin tespit edilemediği hususunda ittifakla kanaat hâsıl olmuş; bu nedenle

[50] *MSB,* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Sapancalı Hakkı, 1 Eylül 1916 tarihli ifadesi, s. 385-397.

hakkında men-i muhakeme kararı 6 Eylül 1916 tarihinde verilmiştir.[51] Sapancalı Hakkı Bey beraat etmiş olsa da İstanbul'da ikameti mahzurlu görüldüğü içindir ki Kastamonu'ya sürgün olarak gönderilmiştir.[52] Yakup Cemil davasından beraat etse de Romanya'daki ticari faaliyetleri noktasında İttihat ve Terakki nezdinde aklanamamıştır. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talât Bey tarafından Kastamonu Valisi Atıf Bey'e gönderilen bir telgrafta Sapancalı hakkında şöyle denilmektedir: "*Orduya karşı taahhüt ettiği unları büyük bir kâra tam'an (tamah ederek) Romanya'da İngilizlere satmak suretiyle de memlekete ihanet etmiştir.*"[53] Ayrıca ilerleyen zaman diliminde Levazımat-ı Umumiye Dairesi, Sapancalı Hakkı hakkında tazminat davası açmıştır. Sapancalı Hakkı, davası Dersaadet İstinaf Mahkemesinde görüleceğinden muhakeme esnasında kendisini müdafaa edebilmesi için bizzat mahkemede hazır bulunmasının elzem olduğunu belirtmiş ve mahkeme sonrası menfasına avdet etmek üzere bir hususî memurla İstanbul'a gönderilmesini veyahut muhakemesinin hürriyet-i şahsiyesinin iadesine talikine müsaade edilmesini telgrafla talep etmiştir. Harbiye Nazırı namına Kazım Bey bu talebi 23 Haziran 1918'de Dâhiliye Nezaretine havale ederek görüşlerini talep etmiştir.[54] Harbiye Nezaretinin Sapancalı hakkındaki bu yazısına Dâhiliye Nazırı Talât Paşa tarafından cevap verilmiş ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya hitaben verilen 25 Temmuz 1918 tarihli cevapta "Hukuk davalarında müddeialeyhlerin bizzat bulunması meşrut olmadığı ve hazır bulunmaması da hukukuna bir tesir icra edemeyeceği ve muktedir bir dava vekili müddeialeyhlerin hukukunu müdafaa ve muhafaza edebileceği cihetle Sapancalı Hakkı Bey'in Dersaadet'e gelmesi"nin muvafık görülmediği belirtilmiştir.[55] Ancak daha sonrasında Sapancalı'nın İstanbul'a gönderilmesine izin çıkmış olacak ki 27 Ekim 1918 tarihli Konya'dan Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafta Sapancalı Hakkı'ya İstanbul'a gitmek üzere 24 Ekim'de seyahat varakası verildiği belirtmekte, 25 Ekim'de de hareket ettiği ifade edilmektedir.[56]

Sapancalı Hakkı Bey, 6 Eylül'de beraat etmiş olmakla birlikte hakkındaki suçlamalar Mütareke Dönemi'nde yeniden gündeme gelmiş; bu süreçte İttihat ve Terakki mensuplarına yönelik başlatılan tutuklama ve yargılamalar kapsamında sanıklar arasında yer almıştır. Divan-ı Harb-i Örfî Kararnamesi uyarınca Hakkı Bey, 16 Mart 1919 tarihinde tehcir, katliam, ihtikâr ve kamuya ait nakliye araçları üzerinde tekel oluşturma suçlamalarıyla tutuklanmıştır.[57]

Sapancalı Hakkı Bey'e yöneltilen suçlamalar yukarıdaki suçlamaların aynısıdır. Hakkı Bey, Romanya'dan satın alarak Osmanlı Ordusunun ihtiyaçlarını temin etmek hususunda taahhüt eylediği unları o sırada Osmanlı'nın harp ettiği bir devlete büyük miktarda para karşılığında satmak ve böylelikle de vatana ihanet etmekle suçlanmaktadır. Yine Emmanuel Karasu'yla birlikte hareket ederek Sapancalı Baki Bey'le birlikte Demiryolları İdaresinden satın aldığı malları piyasada yüksek fiyattan satmakla ve böylelikle büyük bir servete malik olmakla suçlanmaktadır. Hülasa "muamelat-ı ticariyesinde ihtikâr ve ihlak-ı nüfusa badi olmak"la itham edilmektedir. İddiaya göre Hakkı Bey, ordunun ihtiyaçları doğrultusunda temin ve Levazımat-ı Umumiye Dairesine taahhüt ettiği 2.000 vagon unun 700 vagonunu teslim etmiş kalanını da muharip devletlerden biri namına satın almada bulunan bir şahsa

[51] *MSB,* ATASE., BDH., 2318, 53/87A, Karar, 24 Ağustos 1332, s. 450-454.

[52] *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/34, 6 Eylül 1333.

[53] *BOA,* DH. EUM. 1. ŞB., 11/34, 6 Eylül 1333.

[54] *BOA*, DH. EUM. 1. ŞB., 12/10, 23 Haziran 1334.

[55] *BOA*, DH. EUM. 1. ŞB., 12/10, 25 Temmuz 1334.

[56] *BOA*, DH. EUM. 1. ŞB., 12/10, 27 Teşrinievvel 1334.

[57] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 558.

satmıştır. Sapancalı Hakkı Bey, Levazımat-ı Umumiye Dairesine beher 100 kilosu 57.5 Romanya leyi fiyatla üç ay zarfından Rusçuk'ta şilepte teslim edilmek üzere 2.000 vagon un tedariki taahhüt etmiş, bundan 700 vagonunu vermiş, kalanını ise Romanya Hükûmetinin ihracatı yasaklaması üzerine teslim edemeyeceğini, Romanya değirmencileri aleyhine Romanya Ticaret Mahkemesine dava açması hâlinde kazanamayacağını anladığından jürinin aracılığıyla değirmencilerle 1.000.000 küsur ley mukabilinde sulh olduğunu ifade etmekte ise de Hakkı Bey, Yakup Cemil davasında alınan ifadesi, Bahaeddin Şakir'in ve Ali İhsan Efendi'nin şahitliğiyle Levazımat-ı Umumiye Dairesi ile Bükreş Sefareti arasındaki muhaberat neticesinde anlaşılmaktadır ki Hakkı Bey, 2.000 vagon undan kalan 1300 vagon unu içeren mukaveleyi Harbiye Nezaretine malumat vermeden 1.200.000 ley mukabilinde İngiltere Hükûmeti namına Romanya'da erzak toplayan büroya satmak suretiyle hıyanet-i harbiyede bulunduğu anlaşılmıştır. Kararname uyarınca Sapancalı Hakkı Bey'in yukarıdaki suçları sebebiyle *Askerî Ceza Kanunnamesine müzeyyel 16 Teşrinievvel 1330 tarihli Hıyanet-i Harbiye Hakkındaki Kanun-ı Muvakkat*'ın 14. Maddesinin 12. Bendine göre olvechile cinayetle muhakemesinin lüzumuna 27 Temmuz 1919'da karar verilmiştir.[58] Müddei-i Umumi Muavini Sadi Bey de, yukarıdaki suçlamaların yanında harp esnasında şeker ticaretinde ihtikâr icra eylemesini de dile getirerek muhakemesinin devam ettirilmesini talep etmiştir. Ayrıca Bükreş Sefiri Safa Bey'in de konu hakkında malumat sahibi olduğunu belirterek onun da muhakeme esnasında hazır bulundurulmasını talep etmiştir.[59]

Sapancalı Hakkı Bey ise 12 Ağustos 1919 tarihli muhakemesinde hakkındaki iddiaları reddetmiştir. Romanya'ya ticaret için gittiğini belirtmiş, oradan Osmanlı'ya ithalat yapmaya çalıştığını ifade etmiştir. Romanya'dan sadece arpa, buğday, un ile gaz ihracının mümkün olduğunu belirten Hakkı Bey, un temini için bir mukavele yaptığını ifade etmiştir. Bir ay içerisinde alamazsa 100.000 Romanya leyi kaybetmeyi göze alarak 1.000 vagon un kontrat etmiştir. Almanlar Bükreş'teki bürolarının bir şubesini de İstanbul'da açmışlar, Harbiye Nezaretine un satıyorlardı. Almanlar 60.000 franga un satmaktaydılar. Sapancalı ise 46 leye un tedarik ediyordu ki aralarında % 20 fark mevcuttu. Nitekim 46 leyden 1.000 vagon Hükûmete teklif etmiş ve Romanya'ya giderek 20 gün içerisinde bu 1.000 vagon unu teslim etmiştir. Ardından Sapancalı Hakkı, sendika ile 2.000 vagonluk 57.5 leyden bir kontrat yapmıştır. Teşrinisani 1915'te yapılan kontrat gereğince üç ay içerisinde teslim tesellüm yapılacaktır. Bir ay uzatılmış ve dört ay olmuştur. Bunun da 220 vagonunu teslim etmiştir. Hakkı Bey, Muamelat-ı Nakdiye Müdürü Kâzım Bey'in Bükreş'e gelerek hükûmetin hariçten kimselerle un ticareti yapmaması gerektiğini ve Alman sendikası ile Esnaf Cemiyetinin müştereken yapması gerektiğini ifade etmiştir. Hatta Kâzım Bey, Hakkı Bey'e de "Alman sendikası bu işin içine girmiş, sen bu işten vaz geç" dediğini iddia etmektedir. 2.000 vagonun 1.220 vagonunu teslim ettiğini belirtmekte ve 780 vagon teslim edilmediğini vurgulamaktadır. Daha sonra da belediyelerin unları satması sebebiyle Romanya'nın Şubat 1916'da zahire ihracatını men ettiğini belirtmektedir.[60]

Sapancalı Hakkı Bey kendini böyle savunmakta 2.000 vagonluk bir kontrat yaptığını belirtmekte ve 780'i hariç kalanının teslim edildiğini belirtmektedir. Ancak Maliye Nezareti kayıtlarında birinci kontrat mucibince 1.000 vagonun teslim edildiği ikinci kontratta belirtilen 2.000 vagonun ise 719'unun teslim edildiğini ifade etmektedir.[61] İfadesine başvurulan

[58] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 558-563.

[59] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 564.

[60] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. s.566-568, 591-596.

[61] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 600-601.

Kimyager Faik Mustafa Bey, Sapancalı'nın unları İtilaf Devletlerine sattığı yönündeki iddiaları kabul etmemekte ve mecburiyet ve emrivaki karşısında kalındığını ifade etmektedir. Levazımat-ı Umumiye müstahdeminden Binbaşı Halit Bey ise Sapancalı'nın 2.000 vagonluk taahhüdünden 728 vagon kadarını verebildiğini belirtmektedir.[62]

Mütareke Dönemi'nde tekrar yargılanan Sapancalı Hakkı Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'deki muhakemesi 28 Ekim 1919'da sona ermiş ve neticede Hakkı Bey, Divan-ı Harp heyetinin ittifakla verdiği karar ile delil yetersizliğinden beraat etmiştir. Divan-ı Harb-i Örfi'nin kararı şu şekildedir: "Tarafeynin iddia ve ifâdât ve müdafaatının istima'ından ve bilcümle evrak-ı davanın, mütalaa ve tetkikinden sonra icab-ı keyfiyet müzakere olundukta esbab-ı mucibesinin tafsilatı zabıtnamede gösterileceği üzere Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye için taahhüt etmiş olduğu 2.000 vagon dakikten (un) teslim etmediği 1281 vagonunu 1.200.000 küsur ley mukabilinde muharip devletlerden biri namına Romanya'da un mübayaa eden eşhasa satmak ve muharip devletler mensubîn-i siyasiyesi ile münasebâtta bulunmak suretiyle hıyanet-i harbiyede bulunduğu ve ihtikâr fiiline de cüret eylediği iddiasından dolayı maznununaleyh olan Sapancalı Hakkı Bey'in ef'âl-i mezkureye mücasereti hakkında hüküm için temin-i vicdana kâfi ihbârât ve delâil ve emârât-ı kanuniyeye destres olunamadığından dolayı beraatına ve sebeb-i âherle mevkuf olmadığı takdirde tahliye-i sebiline vicahen ve müttefikan karar verildi."[63]

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli isimlerinden, Cemiyet fedaileri içerisinde mühim yeri olan Sapancalı Hakkı Bey, II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde ve sonrasında Cemiyet adamı olarak etkili olmuş bir kişiliktir. Bâbıâli Baskını'ndaki rolü sebebiyle Yakup Cemil ve arkadaşlarıyla birlikte askerlikle ilişiği kesilince ticaretle meşgul olmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren ticaretle iştigal etmeye başlaması akabinde özellikle Cihan Harbi'ndeki ticari faaliyetleri sebebiyle hayatının geri kalanını şekillendirecek olan ciddi itham ve davaların da başlangıcı olmuştur.

Cihan Harbi yıllarında Harbiye Nezaretine un tedarikine ilişkin akitler etrafında ortaya çıkan ihtilaflar Hakkı Bey açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kaynaklarda yer alan bilgiler, Harbiye Nezaretiyle yapılan ilk kontratın (1.000 vagon) sorunsuz bir şekilde ifa edildiğini ortaya koymakta, ikinci kontratın (2.000 vagon) ise kısmen yerine getirilebildiği hususunda birleşmekle birlikte, teslimat miktarları ve akdin akıbetine dair veriler ve yorumlarda farklılık göstermektedir. 23 Şubat 1916'da Romanya'nın ihracat yasağı, un sendikasının İngiliz nüfuzuna girmesi, Alman Komisyonunun rekabet stratejileri, akreditif kesintileri ve muayene-ret süreçleri, Hakkı Bey'in müdafaasında "mücbir sebep" unsurları olarak ileri sürülürken; karşıt anlatılar, akdin kalan kısmının İngilizlere devri suretiyle "hıyanet-i harbiye" suçunun işlendiği iddiasını öne çıkarmıştır. Yakup Cemil davası kapsamında gündeme gelen bu meselede Hakkı Bey, 6 Eylül 1916 tarihinde beraat etmiş, men-i muhakemesine hükmedilmiştir. Mütareke Dönemi'nde de aynı iddialar tekrar gündeme getirilmişse de 28 Ekim 1919 tarihli Divan-ı Harb-i Örfî kararıyla delil yetersizliğinden ikinci kez beraatına karar verilmiştir. Hakkı Bey hakkındaki iddiaları adlî zeminde ispat edilememesi ve beraatla sonuçlanması, meselenin yalnız ticari değil aynı zamanda siyasî bir mahiyet taşıdığını da göstermektedir. Nitekim beraat etmiş olsa dahi Hakkı Bey, sürgün gibi

[62] *Divan-ı Harb-i Örfî*, s. 634, 641.

[63] "Divan-ı Harpte, Sapancalı Hakkı Bey'in Beraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Teşrinievvel 1335/Ekim 1919, Nu: 2885, s. 4.

cezalara maruz bırakılmış ve nihayetinde İttihat ve Terakkiden uzaklaştırılarak siyasetten de tasfiye edilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (*MSB*), ATASE.

İstiklal Harbi Kataloğu (110-9-1-10), Yer Bilgisi: 247-0-13.

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH.), 2318, 53/87A.

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (*BOA*)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR. 04), 491/17; 692/26; 692/43; 695/76.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR. UHM), 185/13.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri (*DH. EUM. 1. ŞB.*), 9/12; 11/1; 11/34; 12/10.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi *(DH. ŞFR.)*, 67/257; 71/166; 71/204; 79A/42; 79-A/178; 87/211.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi)

TBMM Arşivi, SM_691_M_4 (Sapancalı Hakkı Bey mazbatası).

Gazeteler

"Divan-ı Harpte, Sapancalı Hakkı Bey'in Beraatı", *Tasvir-i Efkâr*, 29 Teşrinievvel 1335/29 Ekim 1919, Nu: 2885, s. 4.

"Esbab-ı siyasiyeden nâşî mukaddemâ Dersaadet'ten vilâyâta sevk edilip âhiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevât:", *Takvim-i Vekâyi*, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918, Nu: 3385, s. 1.

"İttihat ve Terakkinin Beyannamesi", *Tanin*, 17 Eylül 1327/30 Eylül 1911, Nu: 1105, s. 3.

Telif Eserler

Aslan, Taner, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, 47 (Güz-2008), ss. 79-120.

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2018.

Bilgin, Taner, "Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri ve İzmit Mebusları", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2015, ss. 1115-1126.

Dinamo, Hasan İzzettin, *Kutsal İsyan*, *Milli Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi*, C. I, May Yayınları, İstanbul 1975.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, Ararat Yayınları, İstanbul 1969.

Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1975.

Kendi Mektuplarıyla Enver Paşa, yay. haz. M. Şükrü Hanioğlu, Der Yayınları, İstanbul 1989.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *Divan-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi, Tehcir Yargılamaları (1919)*, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

Koloğlu, Orhan, *Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Türk Subayları*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.

Mango, Andrew, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2015.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, "Sapancalı Hakkı'nın Kastamonu'dan Kaçması Olayı", *Tarih ve Toplum*, C. 19, S. 114, (Haziran 1993), ss. 336-339.

Mehmetefendioğlu, Ahmet-Gürel, Cemal Necip, "Yavuz-Havuz Davası", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/19 (2014), ss. 233-267.

Polat, Hasan Ali, *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

Sorgun, Taylan, *Devlet Kavgası -İttihad ve Terakki-*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2003.

Şıvgın, Hale, "Mustafa Kemal'in İlk Savaşı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 4, S. 10, (1987), ss.187-196.

Şıvgın, Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

Temel, Emine, *İstiklal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde 2011.

Toprak, Seydi Vakkas, "Teşkilat-ı Mahsusa Komitacılığından İzmit Mebusluğuna: Sapancalı Hakkı Bey", *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, C. I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2018, ss. 1135-1150.

Vardar, Galip, *İttihad ve Terakki İçinde Dönenler*, Yazan: Samih Nafiz Tansu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960.

Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki -II- Nasıl Yaşadı?*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.